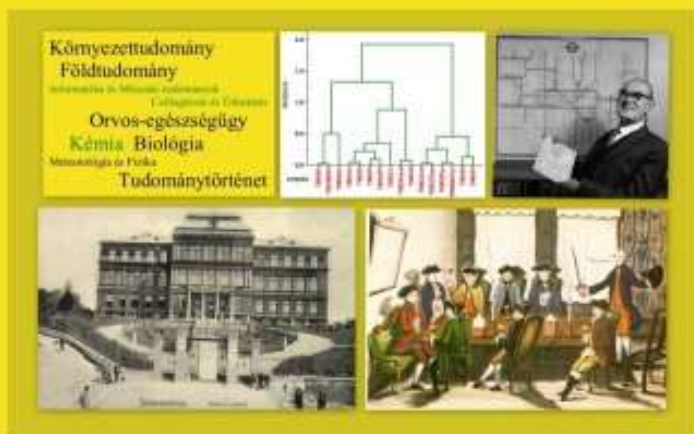

A MAGYAR TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT TUDOMÁNYTÖRTÉNETI KÖTETEI IV.

HAGYOMÁNY, ÉRTÉKMENTÉS ÉS INNOVÁCIÓ A TUDOMÁNYOK KÖRÉBEN

HÁLÓZATOK A TUDOMÁNYOK, A TECHNIKA ÉS AZ ORVOSLÁS KÖRÉBEN

MAGYAR TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT

**A MAGYAR TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT
TUDOMÁNYTÖRTÉNETI KÖTETEI
4.**

Sorozatszerkesztő: Dr. Forrai Judit

A Hagyomány, Értékmentés és Innováció a
Tudományok történetében sorozat keretében

**HÁLÓZATOK A TUDOMÁNYOK,
A TECHNIKA ÉS AZ ORVOSLÁS
KÖRÉBEN**

Szerkesztők: Dr. Forrai Judit és Pók Andrea

Budapest
2020

A MAGYAR TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT TUDOMÁNYTÖRTÉNETI KÖTETEI 4.

Sorozatszerkesztő: Dr. Forrai Judit

Kiadja a Magyar Természettudományi Társulat
Budapest, 2020

Felelős kiadó: Dr. Tardy János

A kötetben másként nem jelölt webhelyek utolsó megtekintése: 2020. november 11.

ISSN 2676-8852
ISBN 978-615-80623-8-1
ISBN 978-615-80623-9-8 [pdf]

A konferencián készített fotók Pók Andrea felvételei

Belovits-Print Kft.
Budapest

Minden jog fenntartva!

KATONA JÓZSEF dr. szájszész főorvos – László J. dr. főorvos (Észak-Közép-budai centrum Új Szent János Kórház és Szakrendelő): Meghibásodás, helyreállítás, következmények a fogászati-szájszészeti egészségügyi hálózatainkban	107
FEKETE MÓNICA dr. doktorandusz, egyetemi tanársegéd, (S.E. Népegészségtani Intézet), VARGA JÁNOS TAMÁS PhD, habil., Osztályvezető főorvos (Országos Korányi Pulmonológiai Intézet): Egészségügyi hálózatok – Magyar tüdőgondozói hálózat	111
FEHÉR ÁGNES dr. doktorandusz, egyetemi tanársegéd, (S.E.) Népegészségtani Intézet), FEKETE MÓNICA dr. doktorandusz, egyetemi tanársegéd, (S.E.) Népegészségtani Intézet), FAZEKAS-PONGOR VINCE dr. doktorandusz, (S.E.) Népegészségtani Intézet), BARANYAI ZSOLT dr. habil. (S.E.I. Számú Sebészeti Klinika,) VARGA JÁNOS TAMÁS dr. habil. Osztályvezető főorvos (Országos Korányi Pulmonológiai Intézet): Minőségbiztosítási hálózaton belül a betegbiztonság orvostanhallgatói szemszögből	123

V. NŐI HÁLÓZATOK

HROTKÓ LARISSZA PhD, („Kaufmann Dávid” Kutató csoport, OR-ZSE): MINOSZ – WIZO–BET DEBORA — A zsidó női vallási és társadalmi hálózatok létrehozásának okairól ..	135
KERTAI-SZABÓ ILDIKÓ dr., egyetemi docens, teológus (Wesley János Lelkészképző Főiskola): Kvékerek az emancipációs törekvések csomópontjában	147
FORRAI JUDIT dr., DSc, egy. tanár, orvostörténész (SE): A prostitúciós ipar hálózatok régi és új formái	161
TRENKA MAGDOLNA DR. (a Magyar Sportjogász Társaság tagja): Férfi hálók, női akadályok	181

VI. KOROK SPECIÁLIS KÖZÖSSÉGI HÁLÓI

SCHILLER VERA dr., bölcsészettudományok doktora (SE nyugdíjas tanára): Az emberáldozat megítélésének változatai	193
RAB IRÉN PhD: A 18. század közösségi hálója: a diákemlékkönyvek	205
 FÖLDVÁRI SÁNDOR dr., tudom. kutató (Vilnius-Kijev-Bp.): Kultúrákövetítő hálózatok a Litván Nagyhercegség és a Habsburg Birodalom közötti könyvmozgás folyamataiban .	219

KULTÚRAKÖZVETÍTŐ HÁLÓZATOK A LITVÁN NAGYHERCEGSÉG ÉS A HABSBERG BIRODALOM KÖZÖTTI KÖNYVMOZGÁS FOLYAMATAIBAN

FÖLDVÁRI SÁNDOR dr., tudományos kutató
Kijev-Budapest
E-mail: alexfoldvari@gmail.com

DOI 10.23716/TT0.24.2020.19

Absztrakt

Az úgynevezett Testvérületek (Confraternities) az ukrán és a belorusz földeken a polgárok civil szervezetei voltak a 16–18. században, így nem egyházi, hanem világi szervezetek. Ezek nagy szerepet játszottak a Habsburg Birodalom különböző szláv népei nemzeti kultúrájának és nemzeti identitásának kialakításában és fejlesztésében. A mai Magyarországon számos egyházi könyvgyűjtemény található, amelyek cirill betűkkel nyomtatott régi könyveket tartalmaznak, ezek száma több, mint ezer. Ezeknek a könyveknek a 80%-a mai ukrán területekről származik. Ezek az ukrán nyomdákban készült liturgikus könyvek az európai (és főleg lengyel barokk) hatások közvetítői voltak. A könyvek az ortodox szerbek és a görögkatolikus (unitus) ruszinok (kárpatukránok) liturgikus használatába kerültek a kereskedelmi kapcsolatok révén.

Kulcsszavak: Könyvek migrációja, Szerbek, Ukránok, Orthodox, Byzantine_Catholic

---

A történelmi Magyarország területén élő szláv népek és a Lengyel-Litván államban élő rokonaik közti cirill betűs könyvkereskedelem, mint hálózatképzés a jelen tanulmány tárgya. Szláv népekből tehát csak a bizánci rítusúak tartoznak ide, jelesül az ortodox, helytelen hagyományos néven görög keleti szerbek; valamint a Rómával egyesült, azaz unitus, vagyis bizánci katolikus ruszinok (más nézőpontot kifejező névvel kárpatukránok). Egyházi szláv, cirill betűs liturgikus könyveket használtak még a románok is, akikkel terjedelmi okokból nem foglalkozunk, de megemlítjük őket, az ukrán nyomdákvaló kapcsolatok okán.¹ Bennünket a ruszinok és főleg a szerbek

¹ DELETANT, Denis J.: Slavonic Letters in Moldavia, Wallachia and Transylvania from the Tenth to the Seventeenth Centuries, *The Slavonic and East European Review* 58. (1980):1 1–21, DELETANT, Dennis J.: Rumanian Presses and Printing in the Seventeenth Century, *The Slavonic and East European Review* 60. (1982):4 481–499, 61. (1983):4 481–511. NADABAN, Alexandru: *A historical analysis of the origin and early development of the Greek-Catholic church in Transylvania (1697–1761)*: PhD dissertation. Brunel University (United Kingdom), 2003. <https://www.academia.edu/38467538/> [2020.04.16.]

helyzete és könyvbehozataluk sajátosságai érintenek, amennyiben a forráshelyként szolgáló nyomdák kulturális szerepe, a konfesszionalizáció folyamatában, hatással volt e szláv népek nemzeti kulturális folyamataira s a konfesszionalizációra is, bár embrionális szinten. Ennek a keretében értékeljük e könyvbehozatali hálózatnak a jelentőségét a Magyar Királyság bizánci rítusú szláv népeinek a művelődésében.²

Az unitus ruszinok helyzete. Az unitus, régi nevén görögkatolikus (és manapság hivatalosnak tekintett elnevezésével *bizánci katolikus*) egyház a Magyar Királyság legelmaradottabb területein jött létre. A kárpátaljai ruszin parasztok az Alföldre jártak idénymunkára, többségük értett magyarul.³ A papok is jobbágysorban voltak, ellentétben a római katolikus papokkal, akik szabadok voltak a jobbági kötelmektől; ezért megtörténhetett, hogy a ruszin papot az oltár mellől hurcolta robotra földesura. Ennek a régióknak a kulturális és társadalmi felemelkedését jelenthette az egyházi unió, noha kulturális interferenciákkal, identitásválságokkal járt ez a folyamat.⁴ Az egyházi unió Kárpátalján és Kelet-Magyarországon 1646-tól kezdődött, amikor hatvanhárom orthodox pap Ungváron letette a katolikus hitvallást Jakusich György egri püspök kezébe.⁵ Csaknem másfél évszázados huzavona

² Ezekkel a kérdésekkel foglalkoztunk már korábbi munkáinkban; amit pedig ma másként gondolunk, azt az alábbiakban külön kiemeljük: FÖLDEVÁRI Sándor: A kora újkori szerb orthodoxia és a nyugat-ukrán kultúrközpontok kapcsolatai a liturgikuskönyv-kereskedelem tükrében, *Belvedere Meridionale*, 26. (2014):1, 23–47. [FÖLDEVÁRI Sándor]: ФЙОЛЬДВАРІ, Шандор: Впливи української еліти на національне відродження сербів: книжкові видання українських братств у культурі слов'янських народів Габсбурзької імперії. *Українознавчий альманах* 17. (2014) 86–91. FÖLDEVÁRI, Sándor: Cross-cultural Contacts between the Serbs Lived in the Former Hungarian Kingdom and West-Ukrainian Territories – As Reflected in the Import of the Liturgical Books, In: *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc – The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium* Eds. OLAJOS, T., KOVÁCS, SZ., SZABÓ, P. Szeged, 2014. 43–59.

³ MAGOCSI, Paul R[obert]: *An Historiographical Guide To Subcarpathian Rus'*, Cambridge, Harvard Ukrainian Research Institute, 1974. MAGOCSY, Paul Robert: *The Language Question Among The Subcarpathian Rusyns*. Fairview, 1987. UDVARI István: *Ruszinok a XVIII. században: Történeti és művelődéstörténeti tanulmányok*. Nyíregyháza, 1992, 1994².

⁴ PERÉNYI József: A kárpátaljai ukránok egyházi uniójának kezdete a XVII. század közepén. *MTA Nyelv- és Irodalomtud. Osztálya Közleményei*. 12. (1958):1–4. 179–198. Bár ideológiai elkötelezettsége mára elavult, kiemeljük egyrészt a forrásfeltárásait (az Országos Levéltár Rákóczi–Aspremont levéltárának addig ismeretlen adataival dolgozik), valamint azt, hogy az uniót nem tartja nemzetiségellenesnek, sőt. — Az újabb szakirodalom álláspontját összefoglalja: VÉGHSEŐ Tamás: Reflections on the Background to the Union of Uzhhorod/Ungvár (1646). *Eastern Theological Journal*. 1. (2015):1. 147–181. Magyarul korábban közölte megállapításait, amelyeket az angol szövegben néhol finomít: VÉGHSEŐ Tamás: Unió, integráció, modernizáció: a Rómával való egység háttere a munkácsi püspökségben. *Athanasiana*. 32. (2010) 9–36. Német változatában is a latin klerussal és a nyugati kultúrával való konfrontálódásra helyezte a hangsúlyt: VÉGHSEŐ, Tamás: Die Bildung der griechisch-katholischen Priester in Lateinischen Bildungsstätten der Neuzeit in Ungarn. *Folia Athanasiana* 13 (2011) 95–105. Monografikus feldolgozás (amit a jelzett két cikke kiegészít): VÉGHSEŐ Tamás: „...mint igaz egyházi ember”. *A történelmi Munkácsi Egyházmegye görögkatolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése*, Nyíregyháza, 2011.

⁵ LACKÓ, Michael: *Unio Uzhorodensis Carpathicorum cum Ecclesia Catholica*. Romae. 1955. Uo. 1965². LACKO, Michael: Die Uzhroder Union. *Ostkirchliche Studien*. 8 (1959):1. 3–30. LACKO, Michael: The Union of Uzhorod. *Slovak Studies*. 6. (1960):4. 7–190.

következett a római rítusú klérussal, amíg 1771-ben a pápa felállította az önálló munkácsi bizánci katolikus egyházmegyét.⁶ Addig az Ungváron székelő görögkatolikus püspök apostoli vikárius volt, azaz a Szentszék által kinevezett helytartó, de nem önálló megyéspüspök. Az egri püspökök a saját alárendeltjüknek, rítus-püspöknek tekintették a pápa vikáriusát. Ugyanakkor gondoskodni kívántak a sajátjainak tekintett hívekről és papjaikról, ezért a gazdag egri római katolikus püspök (jelesül Eszterházy Károly) biztosítani szándékozott a nála tanuló bizánci katolikus alumnusoknak a megfelelő szerkönyvek beszerzését; másrészt, a szegény, elmaradott falusi görögkatolikus parókiák ezt anyagi okokból nem is tudták maguknak a szükséges mértékben biztosítani. Az egyházi unió tehát megteremtette annak a lehetőségét, hogy a görögkatolikus papnövendékek a nyugati kultúra fellegrévaiban nyerhessenek teológiai képzést.⁷ Európai színvonalú oktatásban részesültek Nagyszombatban,⁸ Egerben,⁹ sőt Bécsben is.¹⁰ – Egerben 1754-től tanultak görögkatolikus alumnusok, amikor Barkóczy püspök széleskörű oktatási reformokat vezetett be.¹¹ Barkóczy utóda, Eszterházy Károly pedig hatalmas könyvtárat alapít, egyetemi célokra¹², amelyben kezdettől fogva jelen voltak a cirill betűs, egyházi szláv könyvek is, abban a minimális számban,

⁶ PEKAR, Athanasius: *De erectione canonica eparchiae Mukacoviensis anno 1771*. Romae. 1956.

⁷ HODINKA Antal: *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*. Bp, 1909. 759–772. „A papnevelés és a lelkészkedő papság szellemi állapotának története” c. fejj. (a belső címlapon 1909 és nem a szakirodalomban több helyen tévesen hivatkozott 1910-es évszám!!)

⁸ MAURER, Joseph: *Kardinal Leopold Graf Kollonich, Primas von Ungarn*. Innsbruck, 1887. 265-266., 369-380. HODINKA Antal: Papnövendékeink Nagyszombatban 1722-től 1760-ig. *30pár-Hajnal*, 1. (1941): 2. 18–31.

⁹ FÖLDVÁRI Sándor: Eger szerepe a ruszin papképzésben. In: *Tanulmányok az ukrán és ruszin filológia köréből*, szerk. Udvari István, Nyíregyháza, 1997. 203–212.

¹⁰ FÖLDVÁRI Sándor: A Bécsi Sancta Barbara liturgikus könyvjegyzékeinek magyar művelődéstörténeti vonatkozásai, *Szabolcs-szatmár-beregi szemle*, 42, (2007):2. 193-202. FÖLDVÁRI Sándor: Bécs szerepe a ruszin nemzeti értelmiség kialakulásában a felvilágosodás korában. In: *A nemzetiségi kultúrák az ezredfordulón (esélyek, lehetőségek, kihívások)*, szerk. ANDO György, EPERJESSY Emő, GRIN Igor, KRUPA András, Békéscsaba–Bp. 2003. 393–400.

¹¹ Mária Terézia 1754-től kezdve évi 1200 forintos segélyt utalt az egri szemináriumnak, hat munkácsi egyházmegyes papnövendék oktatásának és ellátásának fedezésére. A helyek közül négy ruszin, kettő pedig román ajkú teológushallgatót illetett, vö. FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*, 1. Bp. 1899. 168–169. Figyeljünk fel arra, hogy ebben a korban egy-két tucat növendéknél többet nemigen vehettek fel egy püspöki szemináriumba, tehát ez a hat személy a mindenkori létszám 25–40 %-át is kitehette. BARKÓCZY nagyszabású oktatási reformjának a papnevelést illető vonatkozásai: BÖHM János, *Az egri egyetemes papnevelő, 1784–1786*. I. közl. *Egri Egyházmegyei Közöny* (a továbbiakban *EEK*), 31. (1899):9. 69–71.; II. közl. *EEK*, 31 (1899):10. 75–80.; III. közl. *EEK*, 31. (1899):11. 83–87. IV. közl. *EEK*, 31. (1899):12. 91–95. Barkóczy püspök és a görögkatolikusok viszonyáról általában: *Barkóczy Ferenc egri püspök kiadatlan instrukciója az Egri Egyházmegye területén élő görögkatolikusok számára (1749)*. szerk. VÉGHSEŐ Tamás, NYIRÁN János, Nyíregyháza, 2012.

¹² A könyvtára vonatkozólag a mai napig legbővebb szakbibliográfiát adja: *Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993: Emlékkönyv*, szerk. ANTALÓCZI Lajos, Eger, 1993. 335–342.

ami szükséges volt a sajtósági bizánci liturgia elsajátításához.¹³ Ezt a possessori bejegyzések,¹⁴ illetve korabeli könyvtári állomány-jegyzékek, valamint az Érseki Levéltárban őrzött hagyatéki leltárak és a könyvgyűjtés érdekében végzett püspöki levelezés átvizsgálásának eredményeként állapítottuk meg.¹⁵ Jellemző példa, hogy Eszterházy Károly 1768. december 22-én írt Galíciába, a lengyel görögkatolikus érseknek (ma Lvov), és kérte, küldjön egyházi szláv nyelvű liturgikus könyveket az egri bizánci rítusú papképzés segítségére.¹⁶ Erről korábban csak tényként adtuk hírt, ma már, további kutatásaink eredményeként, azt is tudjuk, hogy a Lembergben (ma Lviv) székelő görögkatolikus metropolitától, illetve a Pocsájevben (ma Počajiv) működő szerzetesi nyomdától is kapott Eszterházy püspök könyveket, és ezek unitus, azaz görögkatolikus kiadványok voltak. Így jutott el a fehérorosz kultúrcentrum, Suprasl' legelső kiadványa, a vilna-suprasl'i Liturgikon¹⁷ is Magyarországra.¹⁸

¹³ FÖLDEVÁRI Sándor, OJTOZI Eszter: *Az Egri Főegyházmegei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványai*. Debrecen, 1992. A legújabb (fiatal kutatók energikus munkájával folyó) kutatások sem léptek túl ezen a feltáráson, hanem ezt hivatkozzák. ДИННЕШ, Пал: Кириллические книги в библиотеке Эгерского епископа Кароя Эстерхази. In: Eds. УЗЕНЕВА, Е.С., ХАВАНОВА, О.В., *Славянский мир: общность и многообразие*. Москва, 2019. 4–7. További eredmények e téren a levéltári feltárásoktól várhatók, amelyek főként részünkről folytak, ezekre még alább kitérünk.

¹⁴ A fontosabb possessori marginála-szövegeket közöltük: FÖLDEVÁRI Sándor, *Hodinka Antal és a magyarországi cirill könyvészet = Hodinka Antal Emlékkönyv* szerk. UDVARI István, Nyíregyháza, 1993. 295-303.

¹⁵ FÖLDEVÁRI, Sándor: Лукас Габина, преподаватель русинских семинаристов в г. Эгер (Северная Венгрия) — владелец экземпляра первой книги Типографии в Супрасле, In: *A Jubilee Collection: Essays in Honor of Professor Paul Robert Magocsi*, Eds. PADIÁK, Valerij, KRAFCÍK, Patricia A., New York, 2015. 235–245. FÖLDEVÁRI, Sándor: The Way of an Exemplar of the First Book of the Suprasl' Typography to the Habsburg Empire, *Orthodox Europe*, 1. (2019):2. 9–16.

¹⁶ A kért könyvekért cserében egri vörös bort ajánlott. Az egri cirill könyvekre vonatkozó levéltári forrásokból azóta bővebben kutatott iratcsomók mellett a püspöki protokollum helyeit egy olyan korai publikációmban jelöltem, amely sajnos a szövegében félrcmű, mert számos íráshibát és azóta pontosított megállapítást hoz, viszont hivatkozása szükséges, mert a protokollumot illetően a püspöki levelezés kutatásában akkor számítógép helyett cédlulákon őrzött és emiatt mára lappangó adatok vonatkozásában magam is ehhez nyúlok vissza: FÖLDEVÁRI Sándor: *Az Egri Főegyházmegei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványainak helytörténeti vonatkozásai. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei: Tanulmányok a szláv filológiai köréből*. 21. 1993. 63–74. A forrás: *Protocollum Consistorii Agriensis 1768-69*, 550-551. AAAgr (Archivum archidioecesis Agriensis, a továbbiakban AAAgr), Archivum Vetus.

¹⁷ KAWECKA-GRYCZOWA, Alodia *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, 5. köt. *Wielkie Księstwo Litewskie*, Warszawa, 1959. 233–237. CUBRZYŃSKA-LEONARCZYK, Maria: *Oficyna supraska 1695-1803*, Warszawa, 1993. ЛАБЫНЦЕВ, Юрий Андреевич: *Кирилловские издания супрасльской типографии*, Москва. 1978., a Liturgikonról: ЛАБЫНЦЕВ, 1978., 12.

¹⁸ ФЭЛЬДВАРИ, Шандор: Супрасль как белорусский центр культуры и экземпляр в Венгрии первой книги супрасльской типографии. In: *Материалы конференции 19 красавика 1996 года*. Eds. Микалай АЛЯХНОВИЧ, Андраш ЗЕЛТАН, Вр. 1996. 15–16.

1.kép: Habina Lukács egri szláv nyelv- és rítustanár possessori (tulajdonosi) bejegyzése a Suprasl'ban 1696-ban kiadott Liturgikon címlapján (Eger, Főegyházmegyei Könyvtár; néhai Antalóczi Lajos főigazgató fénymásolata)

Tulajdonosa Habina Lukács volt, akit Egerben azért fogadott be Eszterházy Károly püspök, hogy az ott tanuló kárpátaljai görögkatolikus alumnusokat a bizánci rítusra s az egyházi szláv liturgikus nyelvre oktassa.¹⁹ Possessori bejegyzését a címlapon láthatjuk.²⁰ Azóta már tudjuk, hogy nem Habina hozta

¹⁹ Összefoglalóan: FÖLDVÁRI Sándor: Habina Lukács egri szláv könyvhagyatékáról. *Magyar Könyvszemle*, 112 (1996):3. 385-391. Korábbi szakirodalomból vö. FÖLDVÁRI Sándor: Adatok Habina Lukács egri könyvtáráról. *Debreceni Szlavisztikai Füzetek*. 6. 1996. 51-55. FÖLDVÁRI Sándor: *Habina Lukács, a görögkatolikusok egri tanára*, Hevesi Napló, 2. (1992):3. 23-24.

²⁰ FÖLDVÁRI Sándor, OJTOZI Eszter: *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár cirill és glagolita nyomtatványai*, Debrecen, 1992. Katalógus: 4. tétel.

magával e könyvet, hanem Eszterházy Károly püspök vásárolta Lembergől, és Egerben adta oda bizánci rítustanárának a kezelésébe (hiszen a pap-tanárok hagyatéka haláluk után egyébként is visszaszállt a püspöki könyvtárra).²¹ Ezt a könyvet is, és további cirill betűs liturgikus könyveket is tehát Eszterházy Károly gazdag mecénási tevékenységének eredményeként lelhetjük fel az Egri Főegyházmegyei Könyvtár állományában; ugyanis a római katolikus Eszterházy püspök személyesen lépett annak érdekében, hogy elláthassa megfelelő speciális liturgikus könyvekkel a nála tanuló bizánci rítusú (görögkatolikus) papnövendékeket, amint fentebb emítettük: a lembergi görögkatolikus érsekkel levelezett ebben a tárgyban. A fennmaradt könyvjegyzékek egy tucatnyi cirill betűs, liturgikus könyv Egerbe küldését bizonyítják (azaz kevesebbet, mint ahány cirill betűs könyvet őriz ma az Egri Főegyházmegyei Könyvtár), amelyekből egyet ma is, teljes bizonyossággal azonosíthatunk: a Habina Lukács rítustanár aláírásával ellátott, és különlegesen is „unitus”, azaz görögkatolikus Liturgikont.²²

Ez a szertartáskönyv különlegesen nevezetes az egyház- és nyomdatörténetben. Vilnában (ma Vilnius, Litvánia fővárosa) kezdték el nyomtatni 1692. előtt. A nyomdai felszerelések és a működés körül vita támadt a jezsuiták és a baziliták (a bizánci rítusú, de uniált szerzetesek) közt. Az utóbbiak elköltöztek Supraslba, amely kis falu volt akkor a lengyel-litván állam Białystok központú járásában. Az ottani kolostort azután a baziliták három évszázadon át virágzó kultúrközponttá fejlesztették.²³ A suprasli nyomda másfél évszázados felvirágzásnak indult, sok és nagy jelentőségű könyvet adott ki.²⁴ Legelső terméke volt a nevezetes Liturgikon, amelyik tehát bizánci szertartási rendben, de katolikus változtatásokkal biztosította gyakorlatilag minden szertartás alapvető szövegeit. Hosszú előszavát a Rómában tanult, européer műveltségű Cyprian Żohowski kijevei (unitus) metropolita-érsek írta, aki gazdag mecénási szerepet játszott az unitus kultúra s egyház támogatásában, s ennek a szertartáskönyvnek a kiadását is (valamint a baziliták vilnai, majd suprasl'i nyomdatevékenységének megindítását és fenntartását) ő finanszírozta. Személye tehát rokonítható a szintén Rómában

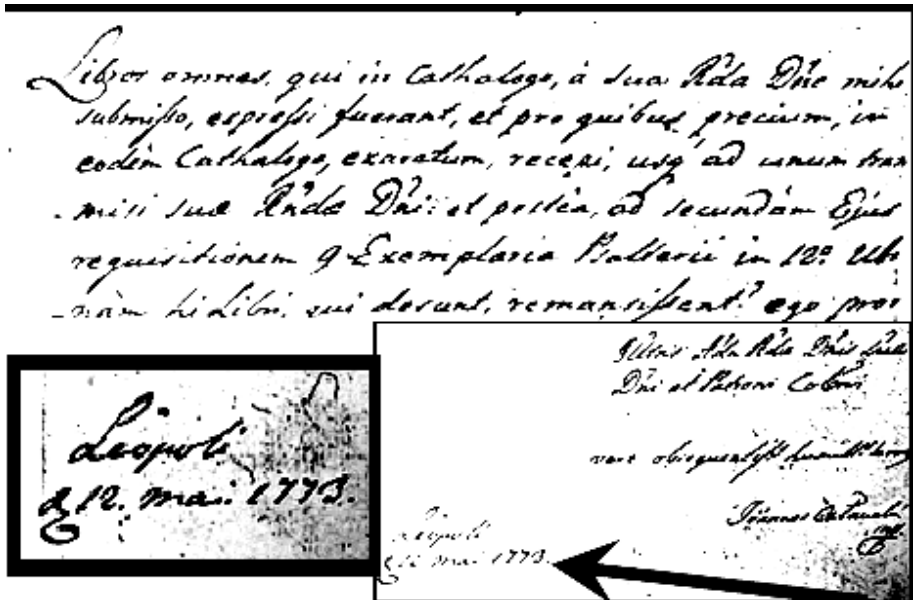
²¹ FÖLDEVÁRI, Sándor: The Way of an Exemplar of the First Book of the Suprasl Typography to the Habsburg Empire. *Orthodox Europe*, 1. (2019):2. 9–16.

²² FÖLDEVÁRI, 2015. 235–245. FÖLDEVÁRI, 2019. 9–16.

²³ A suprasl'i kolostor hatszáz oldalas nagymonográfiája: НИКОЛАЙ, [Далматов] архимандрита: *Супрасльскій Благовещенскій монастирь: Историко-статистическое описание*. Санкт-Петербург, 1892. С. 611.

²⁴ Az előbb idézett lengyel nyomdatörténész, miután megjelentette a suprasl'i nyomdáról írt munkáját, újabb külön monográfiában adta ki az összes, Suprasl'ban megjelent, latin és cirill betűs könyv leírását: CUBRYŃSKA-LEONARCZYK, Maria: *Katalog druków supraskich*. Warszawa, 1996. A cirill betűs nyomtatványok már korábban feldolgozást nyertek a fentebb hivatkozott munkában: ЛАБЫНЦЕВ, 1978.

tanult, és könyvtáralapító Eszterházy Károly egri püspökkel, s a többi barokk főpappal.²⁵ A bazilita szerzetesek az 1596-ban létrejött breszti uniót követően, két évszázadon át az unitus egyházi kultúra zászlóvivői voltak.²⁶ Ugyanez vonatkozik például az ukrainai, hozzánk egészen közeli Pocsájev nyomdájára is: 1713-tól 1832-ig unitus kézen volt a pocsájevi Lávra (a második legrégebbi, rangos kolostoregyüttes a Kijevo-pecserszka Lávra után), és könyvtermése rendkívül jelentős volt abszolút számban is.²⁷

2. kép: A leMBERGI (ukrán: Lviv, latin: Leopoldis) görög katolikus érseki titkárság válaszelevele Eszterházy Károly egri püspökhöz 1773. Május 12-én, amelyben arról tudósítanak, hogy a kért könyveket küldik (Eger, Főegyházmegevei Levéltár, Archivum Vetus; Kiss Péter korábbi fõlevéltáros fénymásolata)

²⁵ 1635. körül született Kelet-Lengyelországban; Rómában a Görög Kollégiumban tanult 1658–1664 között; lektorált, ami olyan ritka volt akkor a hazájában, hogy a mintegy évszázadon át regnáló unitus (görögkatolikus) lengyel püspökök sorában összesen négy volt, aki rendelkezett teológiai doktorátussal. CUBRZYŃSKA-LEONARCZYK: 1993. 14–18. további irod. uo.

²⁶ ДИКОВСКИЙ, Н. Р.: Базилианский орден и его значение в западнорусской униатской церкви в XVII и наыале XVIII века — до Замойского провинциального собора 1720 г. Гродненские епархиальные ведомости. 6. (1906):24–25., 672–686., 6. (1906):26–27. 733–746., 6. (1906):28. 770–784., 6. (1906):29–30. 803–815., 6. (1906):31–32. 874–880.

²⁷ ПЕТРУШЕВИЧ, А. С.: Историческое известие о древней Почаевской Обители чину св. Василия Великого и типографией ея, с росписью в той печатным книгам. Галичанин. 1. (1863):3–4. 158–181; a nyomdáról 168–172; a régi nyomtatványok 1829-ig terjedő katalógusa: 172–180.

Arányaiban pedig a Magyar Királyság területére behozott liturgikus könyvek jelentős része, majdnem egynegyede pocsájevi eredetű, az eddig leírt gyűjtemények alapján, amint erről alább Ojtozi Eszter vizsgálatairól szólva még beszélünk. Amint említettük, Eszterházy Károly egri püspök is importált pocsájevi kiadványokat, egy könyvjegyzék tanúsága szerint, amit az Érseki Levéltár Archivum Vetus anyagában találtunk.²⁸ Ezek is tehát unitus, görögkatolikus liturgikus könyvek.

Ez azért lényeges, mert a bizánci liturgiában az ortodoxok (azaz pravoszlávok: a két szó ugyanazt jelenti²⁹) az orosz cár üdvéért könyörögtek, és ezt a liturgikus helyet meg kellett változtatni a görögkatolikus miseszövegekben, valamint a római pápáért, mint legfőbb főpapért mondott könyörgést is be kellett iktatni,³⁰ továbbá néhány, hitbeli eltérésre is figyelni kellett: a *Filoque* (a Szentléleknek nemcsak az Atyától, hanem a Fiútól is származása, amit a keletiek nem vallanak) a hitvallásban, a *credoban* ugyan nem szerepelt továbbra sem, az unió megegyezései, az egyesülés

²⁸ Ennek a forrásanyagának a feldolgozása még sajtó alatt van; előadasként közzétéve: FÖLDEVÁRI, Sándor: Улога украјинских братства у Конфесионализацији Срба у Хабзбуршког Империји : историографија од Мига Костића кроз Јарослава Исачијича до недавног истраживање In: „Niš i vizantija XVIII” с. konferencia, Niš (Szerbia), 2019. június 06. Teljes szöveg és teljes dia-anyag interneten: <https://www.academia.edu/39397695/> [2020. 04.13.]

²⁹ görög *ortho-doxa*: ebből < ὀρθή δόξα (alfa purum, tehát a-ra végződik és másodéles hangsúlyos) ‘helyesen dicséző’ azaz Istenről helyes hitbeli tartalmakat valló (tehát helyes *theodiceával* rendelkező) személy; ennek a tükörfordítása szláv *pravo-szláva*: право-слава ‘helyes dicséret’ amennyiben =helyesen, igazul, azaz „jó hittel” fordulunk Isten felé; a *szláva* szót pedig használták elsődlegesen Istenre: Слава Исусу Христу „szláva Iiszuszu Hrisztu” = ‘Dicsőség Jézus Krisztusnak’, ahogyan a magyar görögkatolikusok is manapság egymást üdvözik (ez megfelel a latin „Laudetur Iesus Christus” köszöntésnek stilsztikailag; ám a szláv formában a passzív latin igei szerkezet helyett a főnév áll: δόξα = слава = ‘laudatio’. A klasszikus görögben is megvolt az előzménye: „δόξα IV. [jelentése] ‘glory, splendour’ Liddell, Scott, McKenzie: *A Greek-English Lexicon*, Oxford, 1996. 444. 2.hasáb. A bizánci görögben azután ez kapott speciális konnotációt a keresztény fogalomvilág és liturgikus élet kifejlődésével, ami nyilván a pogány görögséghez képest a nyelvre is hatott, a szavak jelentését is befolyásolta. A görög δόξα ‘hit, vélemény’ elsődleges jelentése ment át a köztudatba; csakhogy a görög nyelv több évezredes története során egy ilyen fontos szónak jóval több jelentése lehet, mint azt a felszínes „köztudat” számoltartja. – Tehát az ortodoxok és a pravoszlávok teljesen azonos jelentésű szó; nyilván a pravoszlávnak pedig semmi köze sincs a „szláv”-sághoz; oroszul például szláv = славянский, de pravoszláv (ortodox) pedig православный. – A tudományos munkákban az úgynevezett „köztudatra” semmi figyelmet sem szabadna fordítani; manapság azonban, amikor a Tudomány kiszolgáltatót a szponzorok és/vagy a fenntartó hatalom hiányos műveltségének, a szaktudósok is „kényszerműrörist” érezhetnek arra, hogy figyelmet szenteljenek a „köztudatnak”. Pozitív példaként említjük: GYÁNI Gábor (egyébként liberális) akadémikus, történész mondta egy rendezvényen: „a nép közé járás mindig megterhelő, én [azaz ő, Gyáni] ezt el sem kezdtem”. Ennélfogva nincs kényszere, hogy a „köztudatban” grasszáló nyelvi s más babonákat helyreigazítsa.

³⁰ OJTOZI, Eszter: *A máripócsi bazilika cirill betűs könyvei*, Debrecen, 1982. Katalógus № 57, 68. tételinél említi, hogy két 1747-es moszkvai kiadványban a nyírségi falvakban a görögkatolikus felhasználók kézzek beírták a „Filoque“-t (И от Сына Исходящего), illetve Szent Vlagyimir nevét a magyar Szent Istvánra cserélték (нашего Владимира... → угорские Стефана).

megállapodásai értelmében azonban a keletiek ezt hallgatólagosan elismerik,³¹ ezért a liturgikus szövegeket kísérő traktátusokban (amelyek jelentőségére még alább visszatérünk) már felbukkanhat, sőt. Egyértelmű volt egy római katolikus püspök számára, hogy katolikus, tehát Rómának megfelelő teológiai szemléletű könyveket kell beszereznie, még a cirill betűs, bizánci liturgikus könyvek esetében is, amelyekből a püspöki székhelyén nevelkedő görögkatolikus, azaz bizánci rítusú papnövendékek tanulnak. Sőt méginkább ebben az esetben, hogy a nemrég uniált, Rómával bármiféle nyugati hagyományok nélkül egyesült, ám a bizánci ortodoxiához mély hagyományaiban kötődő kárpátaljai ruszin papnövendékeket katolikus szellemben neveltesse. Ezért fordult ESZTERHÁZY Károly egeri püspök a lemergi görögkatolikus, tehát Rómával egyesült, azaz katolikus érsekhez, hogy olyan könyveket küldjön Egerbe, amelyek cirill betűs, bizánci rítusú könyvek, ugyanakkor minden szempontból katolikus szelleműek. Eredményként kapott is ilyen liturgikus könyveket, amint fentebb kifejtettük; a pocsájevi unitus, görögkatolikus nyomda Egerbe küldött könyvjegyzéke is a lemergi érsekkel folyt levélváltásban maradt fenn, tehát a lemergi érsek proponálta, hogy pocsájevi könyvek is érkezzenek Egerbe. Ezzel indukálta, hogy a lengyel-litván állam területéről cirill betűs, liturgikus könyvek eljussanak a Magyar Királyságba. Semmiképp sem Moszvából. Az Egeri Főegyházmegyei Könyvtárban jelenleg megtalálható néhány moszkvai nyomtatvány nem Eszterházy Károly idejében került oda; possessori bejegyzések Alexandra Pavlovna orosz nagyhercegnő nevét őrzik, aki József nádor felesége lett 1799-ben, majd igen fiatalon, tizenhét évesen gyermekszülésben 1801-ben elhunyt. A sírjánál emelt kápolna Ürömben a mai napig is működő orosz ortodox (pravoszláv) templom.³² Hogyan kerültek az ő possessori bejegyzését őrző könyvek Egerbe, még nem tudjuk; viszont az A.

³¹ Az egyházi unió alapelveit a Basel-Ferrara-Firenzei Zsinat (1431–1445) firenzei szakaszában, 1439. július 6-án elfogadott dekrétuma tartalmazza (tehát ez nem „dogma”, hanem „határozat”), s ennek alapján léptek egységre mind a lengyel-litván állam ortodox (pravoszláv) papjai, mind az ungvári unióban a kárpátaljai ruszinok. Ezek szerint: a keletiek elismerik a római pápa főségét, a primátust, a Filioque-tant, (vagyis, hogy a Szentlélek a Fiútól is származik), de ezt a hitvallásba (symbolum) tetszésük szerint iktathatják be, vagy joguk van megőrizni a hatyományos symbolum-szövegüket, elismerik a tisztítóhely [purgatórium] létét, valamint azt, hogy az osta és a kovászos kenyér egyaránt érvényes anyaga az Oltáriszentségnek. *Concilium Florentinum, Documenta et Scriptores, Editum consilio et impensis Pontificii Instituti Orientalium Studiorum*, Series B, volumen V, fasciculus II, Roma, 1953. A firenzei zsinat még nem ment ennél tovább, mert ott a keleti patrarchák jelenléte demonstrálta, hogy ők olyan államokban élnek, ahol a bizánci papság nincs alárendelt helyzetben a római katolikus papsággal szemben, hiszen az utóbbi nem is nagyon létezett a területükön; valamint az is természetes volt, hogy a saját egyházi nyelvükön végzik a keleti liturgiákat. A későbbi, kelet-európai szláv unióknál azonban alapvető kikötés volt, hogy a keletiek megtarthatják szertartásukat, és papjaik elnyerik mindazon jogokat és kiváltságokat, amelyek a római katolikus papokat megilletik. Ez utóbbi persze nem teljesült kellő mértékben.

³² ВОЛЮВИК, Олег Евгеньевич: *Великая Княгиня Александра Павловна Жизнь. Семья. Судьба. Память.* Будапешт, Санкт-Петербург, 2004.

P.~ova bejegyzést az ő nevével oldjuk fel.³³ Tehát a moszkvai, nagyorosz, pravoszláv kiadványok Eszterházy Károly 1799-ben bekövetkezett halálát követően kerültek a könyvtárba. (Eger 1805-től érsekség, ettől kezdve tehát Főegyházmezei Könyvtár a neve.) Ortodox, orosz cári possessortól származó könyvet a katolikus Eszterházy püspök nem vásárolt és nem fogadott be; viszont aktívan elősegítette, hogy katolikus, unitus kiadványok, amelyek a lengyel-litván állam nyomdáiból származtak, bekerüljenek.

A kárpátaljai ruszin értelmiségnek azonban nem ez volt az egyetlen kultúrafejlesztő forrása, hanem a tizenkilencedik század elejétől már az orosz kapcsolatok is,³⁴ előtte pedig az Ukrajnából importált liturgikus könyvek modernebb jellege.³⁵ Jóllehet a barokk vallásosságot főleg a nyugat-európai kultúrkörben szokás vizsgálni, római katolikus egyházi talajon. Ám Kelet-Európa nemcsak mint a recepció területe jöhet szóba, hanem mint a korai modernizmust közvetítő, s ennél fogva a Habsburg Birodalom szláv népei felé átadó szerepet játszó terület is. Ne feledjük, hogy a lengyel-litván állam tizennolcadik század végi felosztásáig a mai Ukrajna s Belarusz (Fehéroroszország) is a *Lengyel Lengyel-Litván Államközösség* területe volt.³⁶ Ennél fogva mind politikailag, mind kulturálisan is nyitott a nyugat-európai hatásokra, amelyeket a virágzó lengyel barokk jól közvetített.³⁷

A „Testvérületek” nyomdái, mint a polgárosodás Nyugatra nyíló kapui

A polgárosodásnak a korai modernizmusban tapasztalható megnyilvánulása volt a Litván Nagyhercegségben, hogy a nyomdák a (belarusz) fehérorosz és ukrán területeken *világi társulatok* tulajdonában voltak, tehát a polgári tőke fenntartásában és fennhatósága alatt; és ezek a társulatok az egyházi liturgikus könyveket is a piacorientált könyvkiadás elvei szerint adták ki.³⁸ Ezek a

³³ FÖLDEVÁRI Sándor: Hodinka Antal és a magyarországi cirill könyvészet. In: *Hodinka Antal Emlékkönyv. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére*, szerk. Udvari István. Nyíregyháza, 1993. 295–302. (Függelékben közöltem az Egri Főegyházmezei Könyvtár cirill könyveinek possessori bejegyzéseit.)

³⁴ FÖLDEVÁRI Sándor, Felvilágosodás és nemzeti megújulás a kárpátaljai ruszin kultúrában. *Magyar Filozófiai Szemle*, 40. (1996):1–3. 53–80.

³⁵ [FÖLDEVÁRI] ФЙОЛЬДВАРИ, 2014. 86–91. FÖLDEVÁRI, 2014a. 43–59.

³⁶ MAGOCSY, Paul Robert: *Historical Atlas of East Central Europe*. Seattle, London, University of Washington Press, 1993, 58–61.

³⁷ ISAJEVYCH, Jaroslav: Early Modern Belarus, Russia, and Ukraine: Culture and Cultural Relations, *Journal of Ukrainian Studies*, 17 (1992): 1–2, 17–28.

³⁸ Ezt legelőször a hatvanas években összegezte Iszajevics ukrán akadémikus, aki a témának világszínvonalú szakértője lett: ІСАСВИЧ, Ярослав Дмитрович, *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст.*, Київ, 1966., majd összegző monográfia jelent meg a lengyel Belorusszia-történész tollából: MIRONOWICZ, Antoni, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003. Legutóbb ismét a téma klasszikusa,

Confraternitások, azaz Testvérületek, a civil társadalom jelenlétét segítették elő már a tizenhetedik században.³⁹ — Ezzel szemben a cári birodalomban csak egyetlen — bár gigantikus méretű — nyomda működött Moszkvában, az uralkodó központosított, bürokratikus irányításával. Ez a gigantikus moszkvai nyomda a kulturális innovációkra sem fogékony, sem alkalmas nem volt. A kötött szerkezetű bizánci liturgikus könyvek tartalmába természetesen nem szólhattak bele még a lengyel fennhatóság alatt működő ukrán nyomdák világi társulatokból álló tulajdonosai sem — azonban a díszítések, az illusztrációk jellegébe, és főleg a bevezetésként vagy utószóként csatolt kommentárok tartalmába már igen; ezek pedig erős nyugat-európai hatást mutattak.⁴⁰ A liturgiát kommentáló szövegek a barokk prédikációs irodalom szerves részei nyugaton is,⁴¹ és ezzel párhuzamos jelenség a keleti területeken az elő- s utószavakban megjelenő polgárosodás, a traktátus-jelleg.⁴²

Éles különbség mutatkozik a moszkvai, cári birodalmi nyomda s a „nyugati”, azaz ukrán és belarusz területek polgári nyomdáiban előállított könyvek színvonala közt; mind tartalmi, mind kiállítási, formai tekintetben is. Figyelemre méltó, hogy ezt olyan szakember is megállapította, mint a brezsnyevi korszakban akadémiai tagságot elnyert és orosz-ellenességgel vagy ukrán részrehajlással semmiképp sem vádolható, tehát nagyon tárgyilagos Szidorov moszkvai történészprofesszor: *„Az ukrán könyvek ornamentikája [tehát: díszítése, illusztrációja, minden formai jegye] a vele egykorú moszkvaiakkal összehasonlítva szembeötlő, maga magáért beszél. Már nem egyszer foglalkoztak ezzel a kérdéssel, ha nem is a mélységekig hatolóan. Egyvalamit feltétlen szükséges ebben az előszóban kijelenteni. A társadalmi-gazdasági alap: Moszkvában az állami s az egyházi hierarchia monopóliuma, Ukrajnában pedig a magán-mecénási tevékenység, némelykor társadalmi támogatás, alapultően személyes vállalkozás [kiemelés tőlem –F.S.]”* —

az említett ukrán Iaroslav Isaievych összegezte mind újabb levéltári feltárásait, mind a szakterület újabb irodalmát; monográfiája magában foglalja korábbi ukrán könyvének angol változatát is, de annál jelentősen több, háromszoros terjedelmű, s a nyugati kutatásnak is hozzáférhető nyelven és kiadványban: Isaievych, Iaroslav: *Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine* Edmonton, 2006.

³⁹ ISAJEVYCH, Iaroslav: *The Publishing Activities of the Confraternities*. In: ISAJEVYCH: *Voluntary Brotherhood*, 2006. 200-236.

⁴⁰ ISAJEVYCH, Iaroslav: *Books and Book Printing in Ukraine in the Sixteenth and the First Half of the Seventeenth Centuries*. In: ISAJEVYCH, Iaroslav: *Ukraine, Old and New: People, Religion, Culture*. Lviv, 1996. 214-239.

⁴¹ A nyugati, római katolikus, latinus kultúra vonatkozásában itt nem feladatunk erre kitérni; összefoglaló áttekintés: TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században*. Bp., 2002.

⁴² A szláv, bizánci rítusú területeken az előszavakat és a kommentárokat vizsgálta: Сазонова, Л. И.: Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в(еков): особенности литературной формы. In: *Тематика и стилистика предисловий и послесловий*, Ed. (ред.) ДЕМИН, Анатолий Сергеевич, Москва, 1981. 153–187.

szögezi le az akkori Lenin Könyvtárban (ma: Orosz Föderáció Nemzeti Könyvtára) található ukrán régi nyomtatványok három kötetnyi nagy katalógusához írt előszavában.⁴³ Ennek az ellentétnek a magyarázatát egyértelműen a pravoszlávia nyugati felén, a belarusz és ukrán területeken végbemenő *polgárosodás* különleges jelenségében találjuk: a könyvkiadás (és az iskolaügy is) a világi, polgári civil szervezetek, a „testvérületek” (bratszvo братство) kezében volt itt, szemben a gigantikus moszkvai nyomdával, amely a cár parancsuralmának vezérlése alatt állt. Ezek a világi, polgári egyesületek nyilvánvalóan piacra termeltek, tehát a könyvek előállításában is törekedtek a vásárlók — jelentős részben polgárok, illetve kereskedők — tetszését elnyerni. Ugyanakkor a területi közelség, és a társadalmi-kulturális kapcsolatok révén is, ezek a „nyugati”, polgári könyvnyomdák tudták megszerezni a lengyel területekről a grafikus illusztrációkhoz kellő mintákat, vagyis a részmentszetek dűcait, illetve magukat a mestereket is; és az előszavakhoz, utószavakhoz értő „szakembereket”, illetve rájuk ható kulturális hatásokat is, a szomszédos lengyel területekről „importálták”. Ez nyilvánvaló színvonalbeli eltérést eredményezett az orosz cár egyeduralkodó alatt álló moszkvai nyomtatványokhoz képest, amely utóbbiakban például elő- s utószavak egyáltalán nem is voltak.⁴⁴ A tizenhetedik század kezdetén még orosz (moszkvai) könyvkiadók is igyekeztek irodalmi alkotásnak tekinthető szövegeket közölni az előszavakban (a korabeli barokk stílusban), ami a század közepére sematikus hitbuzgalmi szövegek mechanikus ismétlésévé vált, sőt egészen kiveszett. Az első ukrainai nyomdász, Ivan FJODOROV, aki az első teljes bibliát nyomtatta ki Osztrogban,⁴⁵ pályáját Moszkvában kezdte.⁴⁶ Tisztázatlan körülmények miatt el kellett jönnie, mivel a moszkvai helyzet már akkor sem kedvezett a piacorientált, magánvállalkozású könyvkiadásnak, amikor megindult.⁴⁷ Ekkor még forrásértékű előszavakat nyomtattak a moszkvai könyvekbe; különösen értékes a moszkvai Apostolhoz (az apostolok leveleit és az Apostolok cselekedetei szövegeit is tartalmazó

⁴³ „Социально-экономическая база: государственная и церковно-иерархическая монополия в Москве, а на Украине частное «меченство», порою общественная поддержка, личное предпринимательство.” СИДОРОВ, А.А.: Предисловие. In: *Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв.: Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им.В.И.Ленина*, összeáll. Каменева, Татьяна Ниловна, Гусева, А.А. Moszkva: 1976. 5–6.

⁴⁴ Monografikusan áttekinti a szerzők és a liturgikus könyvek nevesítésével és részletes idézésével: ДЕМИН, Анатолий Сергеевич: *Писатель и общество в России XVI-XVII веков: Общественные настроения*, Наука: Москва, 1985. 2. fejj. 36 skk., a xvii. sz. kezdetére kül. 39–43.

⁴⁵ Ivan FJODOROV ukrainai működéséről és az ukrán könyvnyomtatás megszületéséről a téma monográfusa: ІСАЄВИЧ, Ярослав Дмитрович: *Періодикар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні*. Львів, 1983.

⁴⁶ НЕМИРОВСКИЙ, Евгений Львович: *Иван Федоров (около 1510–1583)*. Москва. 1985.

⁴⁷ ЗЕРНОВА, Антонина Сергеевна: *Начало книгопечатания в Москве и на Украине*. Москва, 1947.

szertartáskönyvhöz) írt előszava.⁴⁸ Később, a tizenhetedik századi központosítás és autoriter államhatalom cári sötétségében azután a kísérő kommentárok is, és a könyvek vizuális színvonala is, hanyatlásnak indult Moszkvában, ugyanakkor a lengyel-litván államban jelentősen fejlődött.⁴⁹

Ezeket, az ukrainai s fehérorosz testvérterületeken működő világi, polgári társulatok (területeken, bratsztvo) által kiadott, ezért a korokban a nyugati kultúrát közvetítő, pre-modern (a korai modernizáció nyomait magukon hordozó) nyomdatermékeket vásárolták azután Habsburg Birodalom bizánci rítusú szláv egyházközségei, tehát mind az orthodox szerbek,⁵⁰ mind az unitus ruszinok.⁵¹ — Ennek látszólag ellentmond az a tény, hogy éppen a suprasli bazilita nyomda jelentette meg az orosz óhitűek rengeteg hitbuzgalmi könyvét is; azaz az orosz cári birodalomban üldözött, a Nyikon-féle reformokkal szembeforduló, s az orosz ortodoxián belül is az orto-ortodox irányzatú szektának a kiadványait.⁵² Jelentős számban ezek a szektás ultra-ortodoxok a Baltikumba (Livóniába, a mai Lettország északkeleti területére) és a lengyel-litván állam északkeleti részeire menekültek, ezért ebből a földrajzi közelségből fordultak a suprasli unitus, görögkatolikus bazilita nyomdához.⁵³ Mivel ők ellenfelei voltak az orosz cári egyháznak (sőt véres üldözéseket szenvedtek a cári államtól), és a baziliták másik oldalról úgyszintén ellenfelek, ezért megvolt az ideológiai közös nevező. De sokkal prózaibb okok is közrejátszottak: a suprasli bazilita nyomda, mint a lengyel-litván állam minden nyomdája, *piacra termelt*, így tehát, ha meg tudták az orosz óhitűek fizetni (bár ők mindig és mindenütt a szegény, dolgos réteget alkották), akkor természetesen kiadták az ő könyveiket is. A mi szempontunkból ez a lényeges

⁴⁸ ДЕМИН, Анатолий Сергеевич: *Писатель и общество*, Москва, 1985: 8-35. „Послесловие к «Апостолу» Ивана Федорова.”

⁴⁹ ДЕМИН, 1985: 36–256.

⁵⁰ Az orthodox szerbekre: FÖLDVÁRI Sándor: A kora újkori szerb orthodoxia és a nyugat-ukrán kultúrközpontok kapcsolatai a liturgikuskönyv-kereskedelem tükrében. *Belvedere Meridionale*, 26. (2014):1. 23–47.

⁵¹ Az unitus ruszinokra: FÖLDVÁRI Sándor, Cirill liturgikus könyvek provenienciális kérdései: Hodinka koncepciója az újabb kutatások tükrében. *Könyv és Könyvtár*. 22-23. (2000–2001). 193-209.

⁵² ЛАБЫНЦЕВ, Юрий Андреевич: Памятники древнерусской книжности и литературы в старообрядческих изданиях Супрасльской типографии (XVIII в.). *Труды Отдела древнерусской литературы*. 36. 1981. 209–215.

⁵³ A Baltikumba, főleg a mai Lettország területére beköltözött orosz óhitűek kutatása felélénkült amiatt is, hogy a függetlenségüket visszanyert balti államokban élő orosz kisebbség kutatói elkülöníteni törekednek a Szovjetunióban behurcolt lumpenproletárokat a már korábban, esetleg évszázadok óta betelepült, és „bennszülött” balti etnikummá vált régi oroszoktól; ennek okán az óhitűek kutatástörténetét és historiográfiai áttekintését adja: PAZUKHINA, Nadezhda: The Significance of the Old Believer Cultural Studies in Latvia for Creating the Concept of “Local Russains”. *Historiography Materials from the 1990s to the Beginning of the 21st Century*. In: *Ethnicity: Towards the Politics of Recognition in Latvia: 1991–2012*. Eds. Vladislav Volkovs, Deniss Hanovs, Inese Runce. Riga, 2013. 257–283.

tehát, hogy a lengyel-litván állam minden nyomdája — piacra termelt. Amit elmondottunk a világi, polgári társaságok (konfraternitások, testvérületek, bratsztva) piacorientált működéséről, ami a könyvek előállításának a színvonalást jelentősen emelte — ugyancsak elmondhatjuk a szerzetesi nyomdák kiadványairól is. A bazilita szerzetesek, mind Suprasl'ban, mind Pocsájivban⁵⁴ egyaránt a vásárlókat igyekeztek szolgálni, s elképzelhetetlen lett volna, hogy egy központi hatalom felsőbb utasítására nyomtassanak olyan könyveket, amiket feladatból kötelességből jelentetnek meg, de nem érdekeltek a színvonal mesterségbeli tökélyre vitelében. Példaként említjük, hogy éppen a suprasl'i Liturgikon illusztrátora volt az a nevezetes TARASOVICS rézmetsző, aki Kárpátalján született, Augsburgban tanult (fivérével együtt) rézmetszést, és Vlnában működött, mint könyv-illusztrátor. Az ő munkáját dícséri Radziwill főherceg portréja a suprasl'i Liturgikonban. Egyébiránt rószafüzér-ájtatosságokat tartalmazó könyveket illusztrált, azaz katolikus kiadványokat, és a bizánci rítusú híveknek készült képein is egyértelmű a nyugati katolikus szellemiség, a Németországban tanult művészet.⁵⁵

Itt és most egy tudománytörténeti megjegyzést kell tennünk, hogy bizonyos tévedést, a szakirodalomban kritikátlanul idézett babonát helyre tegyünk. Az a hibás nézet (éspedig HODINKA Antal véleménye⁵⁶) terjedt el ugyanis a nevesebb magyar, de a szláv könyvtörténetet nem ismerő történészek soraiban, hogy ezek a szegény egyházközségek, azaz a kárpátaljai, ruszin, görögkatolikus parókiák (sőt minden bizánci rítusú szláv népesség a Magyar Királyságban) túlnyomórészt a moszkvai, cári könyvkiadás termékeit vásárolták volna.⁵⁷ Ebben a tekintetben erős korrekcióra szorul Hodinka, aki szerint alapvetően a „moszkoviai”, tehát nagyorosz, cári birodalmi könyvek domináltak a behozatalban.⁵⁸ Kárpátaljai ruszin, görögkatolikus papi családból

⁵⁴ oroszosan Pocsájivben: Почаев, ukránul Pocsájivban: Почаїв.

⁵⁵ ЗАПАСКО, Яким Прогорович: *Мистецтво книги на Україні в XVI-XVII ст.* Львів, 1971.

⁵⁶ Hodinka mára már eltűzött nimbuszát nagy mértékben konzerválta: SZIKLAY László: Hodinka Antal, a modern magyar szlavisztika egyik úttörője (1864–1946). *Filológia Közlemények*, 24. (1978):2. 223–226. Minden tudós életműve később elavul, a tudomány ugyanis fejlődik. Anakronisztikus megállapítások száz évvel későbbi előrángatása, pláne valamiféle 'nemzeti' nézőpont megalapozására (hogy t. i. a 'ruszinok a gens fidelissima', tehát a magyarság érdekében őket pártoljuk a szakmai megállapításokban is) – nem tudományos hozzáállás.

⁵⁷ HODINKA, 1909. 784–814. különösen: 796. A szakterület későbbi fejlődéséről: FÖLDVÁRI, 2000–2001. Ott áttekintettük Hodinka „tévédését”, amelyet ma már alaposabban és mélyebb összefüggésekben is látunk; itt sem terünk, sem feladatunk ezt részletezni, viszont a probléma lényegét a főszövegben összefoglaljuk.

⁵⁸ Nézetét minden könyvészeti munkájában fenntartotta: HODINKA Antal: Erdélyben és Oláhországban megjelent ó-szláv nyomtatványok. *Magyar Könyvszle.* 15. (1890):1–2. 106–126. HODINKA Antal: 1909. 784–814. Ugyanezt két évtizeddel később változatlan formában is fenntartotta, s újraközölte: HODINKA Antal: "Muszka könyvtárosok hazánkban 1711–1771. In: *Emlékkönyv gróf Klebersberg Kunó negyedszázados politikai működésének emlékére*, szerk. LUKINICH Imre, Bp. 1925. 427–436.

származott, s első képzettsége alapján maga is görögkatolikus pap volt; így némiképp érthető, viszont az objektív történészhez nem túlzottan illő, Hodinkának az ukrán nyomdákkal szembeni ellenszenve s elfogultsága szűkebb ruszin szülőföldje javára.⁵⁹ Hogyan is importálhatták volna éppen a távoli moszkvai nyomdából, tehát költségesebb úton, a szegény kárpátaljai parókiák a könyveiket, amikor még a közelebbi ukrainai nyomdákól is nehézkesen tudták megvásárolni! A nagyorosz, „moszkóviai” könyvek állítólagos többségét már a hazai cirill réginyomtatvány-kutatás huszadik századi klasszikusa, OJTOZI Eszter felülbíráta, nagyszámú könyv alapján, amelyeket ő írt le.⁶⁰ A máriapócsi monostor könyvtárának szentelt monográfiájában alapos érveléssel utasítja el, belehelyezkedve Hodinka korábbi nézőpontjába, s immanens kritikával cáfolva: „*Kísérletet tettem arra, hogy Hodinka szempontjai szerint értékeljem a máriapócsi könyvtár töredékeit, megfigyeléseim a következők: 1. Az a feltevése, hogy az importált könyvek főként Oroszországból származnak, ezen az anyagon nem igazolódott be maradéktalanul. Vannak ugyan benne moszkvai nyomtatványok, de több, mint a fele ukrainai (Kijev, Csernyigov⁶¹), galíciai és volhiniai (Lvov, Pocsájev, Unev, valamint rövid életű nyomdák termékei), sőt litván földről és Belorussziából valók is akadnak. 2. A máriapócsi könyvekben nyoma van annak, hogy nem helytálló Hodinka azon feltevése, miszerint a munkácsi püspökség papsága tudatosan [kiemelés az eredetiben] törekedett volna szakadár (!), értsd: ortodox szerkönyvek vásárlására teológiai okokból! Némelyik moszkvai nyomtatványt a helyi, görögkatolikus szükségletekhez akarták adaptálni kihúzások és kézírásos toldások segítségével.*”⁶² Az utóbbit példákkal bizonyítja az előző szöveghez fűzött lábjegyzetben: „*Lásd a*

⁵⁹ Hodinka életrajza, ruszin kötődése (melyet mi már elfogultságnak értékelünk), alaposan irodalmazott munkában: UDVARI István: Hodinka Antal (1864–1946) munkássága. In: HODINKA Antal: *Ruszin-Magyar Igetár*, sajtó alá rend. UDVARI István, Nyíregyháza, 1991. 3–61.

⁶⁰ OJTOZI Eszter: *Kirchenslawische Bücher aus der Klosterbibliothek zu Máriapócs*, 1-2. Debrecen, 1977–1979. OJTOZI Eszter: *A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola könyvtárának szláv és román cirillbetűs könyvei*. Debrecen, 1985.

⁶¹ OJTOZI még az 1980-as években kötelező helyesírási szabályzatot követte a szovjet földrajzi nevek átírásában, amely az orosz nyelvű formát vette alapul, minden szovjet tulajdonnév esetében, mégha nem is orosz volt a név használóinak nyelve. Amióta Ukrajna visszanyerte függetlenségét, a magyar átírásban is az ukrán hivatalos formát kell követnünk, mégha vannak is nagy számban orosz anyanyelvű lakosai Kijevnek (akik számottevő része viszont ukrán identitású, kvázi oroszul beszélő ukrán, akik nem kívánnak ‘repatriálni’ az orosz államba, miként ezt szociológiai kutatások alapján tudományosan is igazolták), tehát: Kijív, mert Київ, és Csernyigiv, mert Чернігів. A magyar helyesírás mindig az adott állam területén érvényben lévő államnyelvbeli elnevezés alapján írta s írja át a tulajdonneveket; amikor a Szovjetunió létezett, oroszból; jelenleg pedig az ukránból. Sőt, még a szovjet időkben sem volt egyértelmű, hogy az orosz alakokból kellett volna átírni a tulajdonneveket, mivel az ukrán is államnyelv volt a az adott szovjetköztársaság területén; ám ennek politikai felhangjai is voltak.

⁶² OJTOZI, 1982. 19.

katalógus 52. tételénél a „Filioque” betoldását, a 68. tételnél a keleti szlávokat krisztianizáló nemzeti szent (Vladimir) felcserélését az analóg történelmi szerepet betöltő István királlyal!”⁶³ OJTOZI Eszter még további, nagyszámú gyűjteményt vizsgált meg, és megállapításait fenntartotta.⁶⁴

Tanítványa s a szakterület folytatója, Földvári Sándor kiterjesztette a vizsgálatokat két irányban: a római katolikus könyvtárakban őrzött, és ezért korábban figyelmen kívül hagyott liturgikus könyvek leírására; valamint a levéltárakban folytatott possessor- és proveniencia-kutatásra, amelyet Ojtozi mellőzött.⁶⁵ Ezekből az új kutatásokból kiemeljük, hogy az Egri Érseki Levéltár *Archivum Vetus* anyaga mind a szerb fondban, mind a munkácsi fondokban, mind a kanonokok és egyéb egyházi személyek *personalia* dossziéiban számos olyan forrást is őriz latinul, amelyek cirill betűs liturgikus könyvek jegyzékei, vagy ilyenek beszerzésére vonatkozó levelezések.⁶⁶ Jóllehet a szerbekre vonatkozó szakirodalom, jelesül Mita KOSTIĆ, már Hodinka korában is megállapította, hogy a Bécsben felállított Kurzböck nyomda⁶⁷ termékeit a szerbek nem preferálták, és Mária Terézia más intézkedéseit sem tartották tiszteletben,⁶⁸ a könyvek behozatala szerb, zsidó, görög kereskedők útján, illetve keleti-szláv területen tanuló szerb

⁶³ OJTOZI, 1982. 39. lábjegyzet 50.; az ott utalt katalógus-tételeket pedig már fentebb a 18. jegyzetben idéztük.

⁶⁴ Életművét és könyvészeti munkásságát legbővebben adatlolja: ФЕЛЬДВАРИ, Шандор: Воспоминания об Эстер Ойтози (1935–2006). *Fontes Slavia Orthodoxa*, 2. (2015) 347–360.

⁶⁵ ФЕЛЬДВАРИ, Шандор: Старопечатные книги кирилловского и глаголического шрифтов Эгерской архиепископской библиотеки. *Slavica: Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis De Ludovico Kossuth Nominatae*, 27. 1995. 83–96. A szakirodalom mérvadó referenz munkáknál hivatkozva „Eger” szócikkénél: MAGOCSI, Paul Robert, POP, Ivan: *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*, Toronto: 2002. 111. Lásd még: ФЙОЛЬДВАРИ, Шандор: Стародруки кирилличного шрифту в римо-католицьких бібліотеках Угорщини. In: *Третій Міжнародний Конгрес Українців 26-29 серпня, 1996 р. Літературознавство, Бібліографія, Інформатика; Доповіди та повідомлення*, szerk. МИШАНИЧ, Олекса, Харків, 1996. 188–192.

⁶⁶ Eszterházy levelezéséről ukrán nyelvű előadás szövegeként érhető el: [FÖLDVÁRI] ФЙОЛЬДВАРИ, Шандор: Роль українських братств у Конфесіоналізації сербів в Габсбурзькій імперії – в дзеркалі книгодрукарства та торгівлі богослужбових книг Угорщині. In: „*Закарпаття та Афон: духовно-культурні зв'язки*” (до 120-річчя від дня народження ієромонаха Авакума (Вакарова) с. konferencia, Ungvár, 2019. <https://www.academia.edu/40835363/> [2020.03.13.] A 15. dián dokumentált Eszterázy püspök levelezése a lembergi görögkatolikus érsekkel, és erről a 15-ik diához szöveg.

⁶⁷ A szakirodalom sokszor helytelenül e-vel írja: Kurzbeck; ez a cirill betűs átírás hibás visszavétele; lásd például szerb könyv- és nyomdatörténet klasszikusa, Nikola GAVRILOVIĆ korrekt formáját a névmutatóban: „Курцбек Курцбек (Kurzböck, Joseph Edler von)”: ГАВРИЛОВИЋ, Никола: *История ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у веку*, Нови Сад, 1974. 241. A Kurzböck nyomda felállításáról és működéséről monografikus feldolgozását ugyanő adja: „Основанье и рад ћирилске штампарије у Бечу (Курцбекова штампарија)” ГАВРИЛОВИЋ, 1974. 127–201.

⁶⁸ FÖLDVÁRI Sándor: A kora újkori szerb orthodoxia és a nyugat-ukrán kultúrközpontok kapcsolatai a liturgikuskönyv-kereskedelm tükrében. *Belvedere Meridionale*, 26. (2014):1, 23–47.

értelmiségiük által folytatódott.⁶⁹ Ezzel tehát a szerbek hálózat-építéséhez érkezünk.

A szerb hívők által érthető egyházi szláv liturgia a Balkánon a török megszállás kezdeti szakaszában a görög fanarióta-elit megjelenésével csaknem lehetetlenné vált. Amint ezt kiemeli a szerb történelem klasszikus angol monográfusa, Temperley, követve a balkáni történelem máig is mérvadó szerzőjét, Jirečeket, a görög fanarióta uralom a kolostori iskolákban a szláv nyelvű cirill betűs írást is ellehetlenítette, nem is beszélve az egyházi szláv liturgia visszagörögösítéséről. Sok esetben a cirill betűs könyveket és kéziratokat el is égették; a szláv nyelvű liturgiát erőszakosan tiltották.⁷⁰ Ennek a műveltségi süllyedésnek a hátterében a görög egyház és ezen belül a fanarióta dominancia káros hatását kell észrevennünk. A fanarióták a világitótorony jelentésű „Phanar” városrészről kapták a nevüket, amely Konstantinápoly görög negyedét jelölte. Mérhetetlenül gazdagok voltak, és elnyerték a legmagasabb állami pozíciókat is; mint az oszmán flotta dragománja, aki a görög szigetek és a part menti szárazföld ura is volt, vagy a Porta dragománja, külügyminiszteri hatalommal, és hasonlók.⁷¹ A diplomácia s a hadsereg fő pozíciói tehát nem-török, sőt nem-muszlim kezekben voltak, ami jellemző az Oszmán Birodalomra.⁷² A török szultán az összes ruméliai keresztény világi fejévé tette meg a konstantinápolyi pátriárkát, és ezzel nemcsak a *dhimmi*-státuszt biztosította a keresztényeknek, hanem az adók behajtására s az adminisztrációra hasznosította a bizánci birodalomtól megörökölt egyházi hivatali rendszert.⁷³ (A *dhimmi* azokat a más vallású alattvalókat jelentette, akik a „könyv népeihez” tartozókként, nem voltak áttérésre kötelezve, de külön adót [*dzhizje*] kellett fizetniük azért, mert nem voltak muszlimok, és ezért cserében a saját elöljáróik alatt éltek és gyakorolhatták a vallásukat.⁷⁴) A keresztények, mint egy vallás hívei, a

⁶⁹ KOSTIĆ, 1912. = Костић, Мита, *Рускосрпска књижевска трговина Терезијанског доба*. Сремски Карловци, 1912.

⁷⁰ TEMPERLEY, Harold W. V.: *History of Serbia*, London, 1917. (reprinted: New York, 1969.) 123, 163–166. JIREČEK, Constantin: *Geschichte der Bulgaren*, Prague, 1876. az erőszakos görögösítésre: 466–67.

⁷¹ SCHEVILL, Ferdinand, *A history of the Balkans*, New York, 1991. 305.

⁷² A birodalmi adminisztrációra s a fanarióták szerepére, bőven irodalmazott feldolgozásal: GIBB, H.A.R., BOWEN, Harold, *Islamic Society and the West*, Oxford, 1957., /ii, 207–261, és áttekintően a szakterület klasszikus monográfusa: Runciman, Steven, *The Great Church in Captivity*, Cambridge, 1968, 165–207.

⁷³ JELAVICH, Barbara: *History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Century*, Vol. 1, *The Eighteenth Century*, Cambridge, New York, 1983. (reprint 1993.) 52–53.

⁷⁴ Vallási alajjáról a Koránban: ABDEL-HALEEM, Muhammad: The jizya Verse (Q. 9:29): Tax Enforcement on Non-Muslims in the First Muslim State. *Journal of Qur'anic Studies*. 14. (2012):2. 72–89. doi:10.3366/jqs.2012.0056 – A görögökről az oszmán birodalomban: CLOGG, Richard: The Greek Millet in the Ottoman Empire. In: *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Eds. Benjamin BRAUDE and Bernard LEWIS, New York, London, 1982. Vol. 1. 243–259.

ruméliai keresztény *millet* tagjai voltak; a zsidók a zsidó *millet*-be lettek szervezve; tehát az etnikai hovatartozás lényegtelen és érthetetlen volt a muszlim hódítóknak: ők az emberi személyes identitást a vallási hovatartozás alapján fogták fel.⁷⁵ Meg sem érthették volna muszlim gondolkodással a törökök, ha bárkinek is lehetősége lett volna feltenni azt a kérdést a szultánnak, hogy a keresztény *dhimmik* egymás közt olyannyira különbözhetnek, hogy több önálló keresztény egyház is létezett már az oszmán hódítás előtt, amelyek azután a nemzeti identitás kulturális kereteiként szolgáltak.⁷⁶ A görög fanarióták pedig a kezükben tartották a megvásárolható egyházi pozíciókat, még a pátriárka székét és személyét is, mert az ambiciózus papi jelölteknek a tisztség elnyerésére szükséges korrupciós pénzt ők adták, legalábbis — elvben — kölcsönözték.⁷⁷ Ezek alapján érthető, hogy a görög fanarióta elit korlátlan hatalommal bírt a szerbek (és bulgárok, illetve románok) felett: az adókat ők szedték be, mert az összes kereszténytől a konstantinápolyi pátriárka szedette be a *dzhizje*-adót a szultán felé; a bíraskodást is ők gyakorolták; bárminemű egyházi tisztség, a legalacsonyabb falusi pópától kezdve, a fanariótáknak adott kenőpénz ellenében volt elnyerhető. Minden korlátlan hatalom visszaélésekhez vezet; így érthető, hogy elégették a szerb kéziratos könyveket (és azt a kevés nyomtatott könyvet, ami létezett), fizikailag pusztítottak mindent, ami a szláv nyelvű kultúrát hordozta. Ha netán írni tanult az egyszerű szerb pópa, csakis görögül írhatott-olvashatott, ami a szerb írásbeliség és nyelv drasztikus hanyatlását jelentette a középkorban virágzó szerb egyházi kultúrához képest. Mindehhez Jireček még hozzáteszi, hogy a görög püspökök látogatásainak alkalmával, amikor felügyelték egyházmegyéjüket, a lakosság a friss kamaszlányokat bezárta kamrába-ólba, nehogy a püspök elvigye – roppant „keresztény” célokra.⁷⁸

Ezzel szemben a szerbek a Habsburg Birodalomban⁷⁹ szabadon használhatták a szláv nyelvüket, az egyházi szláv liturgiát, és importálták a

⁷⁵ BRAUDE, Benjamin: Foundation myths of the millet system, In: *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, Eds. Benjamin BRAUDE and Bernard LEWIS, New York, London, 1982. Vol. 1. 70–75. URSINUS, Michael: Zur diskussion um 'millet' im Osmanischen Reich. *Südost-Forschungen*, 48. (1989) 195–207.

⁷⁶ KARPAT, Kemal H.: Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era, In *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 1982. Vol. 1. 141–169; KARPAT, Kemal H.: The Balkan National States and Nationalism: Image and Reality. *Islamic Studies* 36. (1997). 82–104.

⁷⁷ ROUCEK, Joseph S.: The Geopolitics of the Balkans. *American Journal of Economics and Sociology*. 5. (1946):3. 365–377., az egyházi tisztségek vásárlására s így a fanarióta korrupcióra különösen: 370.

⁷⁸ „Kapitel XXIX. Die fanariötischen Bischöfe und der Hellenismus in Bulgarien”, JIREČEK: 1876. 507–516.

⁷⁹ PICOT, Emil: *Les Serbes de Hongrie*. Prague, 1873. SCHWICKER, Johann Heinrich, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*. Bp. 1880. PALIĆ, Milenko: *Srbi u Mađarskoj–Ugarskoj do 1918*. Novi Sad, 1995.

keleti szláv, ukrán területekről a szükséges liturgikus könyveket.⁸⁰ A szerbek immigrációi pedig a tizenhetedik századra tetőztek, több hullámban, amelyek utolsó s legnagyobb — de nem az egyetlen! — lépése volt 1690-ben Černojević Arzén pátriárka vezetésével a „nagy költözés”, a Velike Seobe.⁸¹ Hogy mennyire nem ez volt a szerbek egyetlen, „igazi” nagy beköltözése, bizonyítja, hogy már a 17. században felállt és működött a Budai (szerb ortodox) Püspökség.⁸² I. Lipót császár az egyházi s az oktatási kérdésekben ígért autonómiát a szerbeknek.⁸³ Azaz: nem a társadalmi s nem a gazdasági életben. Ebből feszültségek adódtak, mivel a szerbek nagy tömegei nem olvasták a lipóti kiváltságlevelet, ám annyit hallottak, hogy „autonómiát” kaptak, és ebből azután a balkáni rendetlenségű, kevésbé polgárosult és nem éppen a német pedantériáról ismert szerbek mindenféle túlzó következtetéseket vontak le. Főleg, amikor adóztatni akarták őket.⁸⁴ Azután azt se felejtjük el, hogy az egyházügyi kiváltságokat a szerbek politikainak értelmezheték, mivel náluk az egyházközség tanácsa helyi önkormányzatként is működött, aminek minden harminc éven felüli, nős férfi tagja volt.⁸⁵ Ennélfogva nem lehetett az egyházi kiváltságokat a társadalmi követelésektől elválasztani, főleg, ha szerb igényekkel eleve sokkal többet reméltek és

⁸⁰ Legfrissebb áttekintés e kérdésről, előadasként közzétéve: FÖLDEVÁRI, Sándor: Улога украјинских братства у Конфесионализацији Срба у Хабзбуршкој Империји : историографија од Мита Костића кроз Јарослава Исајича до недавног истраживање In: „Niš i vizantija XVIII” c. konferencija, Niš (Szerbia), 2019. június 06. Teljes szöveg és teljes dia-anyag interneten: <https://www.academia.edu/39397695/> [2020. 04.13.] Ez az előadás jelen kéziratunk leadásakor már sajtó alatt van Szerbiában: FÖLDEVÁRI, Sándor: Role of the Ukrainian Brotherhoods in the Institutionalisation of the Serbs in the Habsburg Empire: A Historiography from Mita Kostić through Yaroslav Isaevich up to the Recent Researches. In: *Niš and Byzantium XIX: In Praise of Truth or the Resurrection of Byzantium*, Ed. Miša RAKOCIJA Niš (Serbia), 2021. (In printing.)

⁸¹ РОПОВИЋ, 1954. = ПОПОВИЋ, Душан Ј, *Велика сеоба Срба 1690: Срби сељаци и племићи*. Београд, 1954.

⁸² ДАВИДОВ, Димко: *Споменици Будимске епархије*. Београд, 1990.

⁸³ RADONIĆ, Jovan, KOSTIĆ, Mita: *Srpske privilegije od 1690. do 1792*, Београд, 1954. 26–27.

⁸⁴ Ezeket az ellentmondásokat elemzi, a kiváltságok tényleges tartalmával szembesítve, másrészt a magyar városok részéről elszenvedett mellőzést is bemutatva: SZAKÁLY, Ferenc: Serbische Einwanderung nach Ungarn in der Türkenzeit. In: *Ethnicity and society in Hungary*, Ed. Ferenc GLATZ, Bp. 1990. 21–39. SZAKÁLY Ferenc: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben. In: *A szerbek Magyarországon: a szegedi múzeumban 1990. október 17-én tartott tudományos konferencia bővített anyaga*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1991. 11–50.

⁸⁵ Ezt az önkormányzati struktúrát kevesen hangsúlyozzák, pedig a szerb társadalom lényege; s nagyban hozzájárult, hogy a parancsuralmi, mélyen katolikus habsburg-birodalmi mentalitást nem is értették: a szerb pátriárka sem korlátlan uralkodója szerb egyházának, hanem a zsinatnak van alávetve. Falusi szinten pedig az ortodox szerb egyházközséget a világi, felnőtt, családos férfiak igazgatják, akár egyházi, akár világi kérdésekről van szó. Tehát a szerb gondolkodásban az abszolútizmus társadalmi kevésbé illik bele, mint a Római Birodalom császári-katonai rendjét átvevő katolikus egyházi lelkeségbe. A török iga s a görög egyházi uralom után jogos igénye volt a szerbeknek, hogy immár szabadon, a hagyományaik és a társadalmi szokásaik szerint éljenek. Ehhez képest másodrendű polgárok lettek a városok polgárai mögött, és az abszolutisztikus Habsburg császár sem vette túl komolyan igényeiket. Az irreguláris népséget a forró déli határvidék védelmére szánta, s a viszonylag rendezettebb magyarokban is kialakult a „vad rác” fogalma. UROSEVICs Danilo: *A magyarországi délszlávok története*, Bp. 1969.

követeltek, mint amit valóban kaptak, és mint ami realitás lehetett volna.⁸⁶ Lényeges a számunkra most az, hogy ezek az állapotok is paradicsomi kulturális jólétet biztosítottak ahhoz képest, hogy a Balkánon a török politikai-gazdasági fennhatóság és a görög fanarióta klérus nemzeti elnyomása teljesen felőrölte a szerbség nemzeti kultúráját, mint láttuk fentebb. Ennélfogva szabadon vásároltak szláv könyveket, és ezzel a lehetőséggel bőven éltek is.

A szerb vásárlóközönség forrásait a nyugat-ukrán testvérületek nyomdái vonatkozásában kutatta a már idézett Iszajevics akadémikus, három önálló monográfiában, illetve számos tanulmányban.⁸⁷ A rendszeresen vezetett és az ukrainai levéltárakban ma is rendelkezésre álló nyilvántartások szerint a testvérületek (bratsztvo, confraternitas) nemcsak eladtak, hanem ajándékoztak is könyveket.⁸⁸ A Magyar Királyságban élő szerbek ilyen irányú könyvbeszerzését már megállapította a könyvkereskedelemmel foglalkozó Mita KOSTIĆ 1912-ben kiadott dolgozatában. Ebben egyébként monográfia megírását is ígérte Kostić, amelyet a Habsburg Birodalom szerb lakossága könyvkultúrájának szentelne.⁸⁹ Ennek előzményeként megjelent dolgozata felkeltette MARGALITS Ede figyelmét is, aki terjedelmesebb munkák rövid ismertetéséhez képest ezt arányosan bővebben ismerteti a Szerb történeti repertóriumában; továbbá, rövid tanulmány volta ellenére recenziót is

⁸⁶ A kiváltságoknak szentelt elemzés, nagyon alapos: HEGEDŰS Antal: A kiváltságolt szerb nemzet a XVIII–XIX. században Magyarországon. In: *A szerbek Magyarországon*, 1991. 127–135. — A korábbi szakirodalomból alapvető (s a kiváltságleveleket is közli) SZALAY László: *A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz*. Pest, 1861. 96–97.

⁸⁷ ІСАЄВИЧ, Ярослав Дмитрович: *Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст.*, Наукова думка: Київ, 1966. ІСАЄВИЧ, Ярослав Дмитрович: *Ukraine, Old and New: People, Religion, Culture*. Lviv, 1996. ІСАЄВИЧ, Ярослав Дмитрович: *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. Львів [Lviv], 2002.

⁸⁸ ISAEVICH, Yaroslav, *Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine*, Edmonton-Toronto, 2006. főleg 5. fej. "The Publishing Activities of the Confraternities", 200-236, jegyzetei uo. 270–303.

⁸⁹ Azt biztosan tudjuk, hogy az 1886. március 4-én született MITA Kostić a bécsi egyetemen doktorált, és pedig a Kurzböck- nyomda s a szerbek viszonyáról írta disszertációját: *Einflüsse der Staatsbehörden durch die Kurzbeck'sche Buchdruckerei auf das serbische Geistesleben im XVIII-ten Jahrhundert*, Wien, kézirat 1910/11; a szerbül közölt dolgozata pedig 1912-ben jelent meg Karlócán, így bizonyos, hogy bécsi doktori értekezésének a könyvvé fejlesztett változatát ígéri benne. A Bécsi Egyetemi Könyvtár (Universitätsbibliothek Wien) sem a digitális on-line katalógusában, sem az 1931. előtti szerzők kéziratok katalógusában ilyen tételt nem szerepeltet, vö. <https://www.univie.ac.at/ubwdb/data/nka/m001/z004/h024/e0032369.gif> [2020.09.20] A szerb szakirodalom biztos abban, hogy az akadémiai rendes tag Mita Kostić Bécsben doktorált, és pedig ezen a címen elkészített disszertációval (életművéről Szerbiában sokat írtak); ennek eldöntését csakis helyszíni kutatás tenné lehetővé; ha viszont erre nem áldoztak eddig sem pénzt, sem energiát a szerb történészek (noha járnak Bécsbe kutatni), akkor mi sem tudunk Bécsben a két világháborút is átvészelt (?) doktori védésnek a tanszéki raktárakban utána kotozászni (immár hatvanadik évünk felé), ha nem került be az egyetem központi könyvtárába még az első világháborút megelőzően. Későbbi, már szerb nyelvű munkásságában, Kostić akadémikus alaposan foglalkozott ezzel a témával, ezeket az írásait itt mi hivatkozunk.

implikált.⁹⁰ MARGALITS Ede olyan nagy figyelmet szentelt ennek a kis terjedelmű tanulmánynak, hogy KOSTIĆ dolgozatát más, könyv terjedelmű publikációkhoz képest arányosan bővebben ismerteti. Kiemeli gondolataiból, hogy „[Mária Terézia rendeletére] csak a Kurzböck-féle könyveket volt szabad használni, de azért nem szűnt meg a külföldi könyvek becsempészése, mert az összes átmeneti kereskedés a szerbek, görögök és a zsidók kezében volt, és ez utóbbiak is szívesen csempésztek be könyveket, mert ez nagy haszonnal járó üzlet volt.”⁹¹ Figyeljük meg, hogy a görögök itt, a Magyar Királyságban már együttműködtek a szerbekkel, bár ez nem volt felhőtlen. Az orthodox görögök sokat panaszkodtak szerb orthodox hittestvéreikre, mivel sok helyen közösen használták a templomot is; ám ezek a sérelmek semmiképpen sem hasonlíthatók a balkáni helyzethez. Itt, a magyar területen, a fanarióta elit hiányzott, a görögök és a szerbek nagyjából egyenrangúak voltak, ami kulturális és gazdasági működésüket illeti. Erre szignifikáns például szolgálhat Eger szerb és görög orthodox egyházközsége, melynek története s a két orthodox etnikum vallási kapcsolatai jól kutatottak.⁹²

Bécsben az 1770-ben felállított Kurzböck-nyomda főként az egyesültek (görög katolikusok, bizánci rítusú katolikusok) igényeit volt hivatva kielégíteni, minthogy alapítását a görög katolikus püspökök bécsi zsinata implikálta, melyet éppen a liturgikus könyvek miatt hívatott össze Mária Terézia,⁹³ miután a délvidéki Božičković Bazil unitus püspök sérelmezte, hogy a kárpátaljai ruszinok a katolikus hittel szemben téves, helytelen, eretnek megfogalmazású könyveket használnak.⁹⁴ Kézenfekvő, hogy a szerbek nem szándékoztak Bécsből unitus könyveket vásárolni, különösen, hogy az ellenük is agitáló, nemzeti vallásukra folytonos veszélyt jelentő délvidéki egyesült (görög katolikus) püspök fellépésének volt köszönhető a bécsi szláv nyomda felállítása. A Mária Terézia által 1777-ben kiadott *Ratio educationis*

⁹⁰ ŽIVOJNOVIĆ, 1912, recenziója: J. Ж. [=Живойнових], Костић, МИТА: Рускокрпска књижарска трговина Терезијанског доба. Сремски Карловци, 1912. *Lemonic Mamiće Српске*, 87. (1912):290. 83–84.

⁹¹ MARGALITS Ede: *Szerb történelmi repertórium*. Bp, 1918. 753-54, No. 953.

⁹² Egyrészt a görögöket a tágabb összefüggésekbe helyező FÜVES Ödön, a magyarországi görögség enciklopédikus kutatója munkájaként, majd a szláv anyagokat és az egyházi szláv, latin, sőt a zsidó kereskedőkre vonatkozó német és jiddis forrásokat egyaránt kiválóan olvasó BIHARI József egri szlavista professzor tanulmányában: BAKOS József: „Adatok az egri görögök történetéhez”, *Antik Tanulmányok*, 24. (1981): 230–231 BIHARI József: Fejezetek az egri szerbek és görögök történetéből. *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*. 2. (1956) 392–456. BIHARI József: Újabb adatok az egri szerbek és görögök történetéhez. *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*. 4. (1958). 572–580. BIHARI József: Egy szerb tanító nyugtája. *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*. 6. (1960) 544–545. FÜVES Ödön, Adatok az egri görögök történetéhez. *Antik Tanulmányok*, 5. (1961):1. 77–81.

⁹³ LACKO, Michael: *Synodus episcoporum ritus byzantini catholicorum ex antiqua Hungaria Vindobonae a 1773. celebrata*. Roma, 1975. *A szükséges liturgikus könyvek megállapításáról*: 11-19.

⁹⁴ A délvidéki unitusokra és Božičković püspökre vö. FÖLDVÁRI Sándor: Bozsicskovics Bazil, az első kőrösi (krizsevci) szerb görögkatolikus püspök. *Vigília*, 63. (1998):4. 257–261.

egységesítette az oktatást, és természetszerűleg vonatkozott a Habsburg Birodalomhoz tartozó szerb iskolákra is, amelyek így kötelesek voltak e bécsi nyomda termékeit használni.⁹⁵ Hiába parancsolta meg Mária Terézia, hogy alattvalói, ha bizánci rítusúak, a bécsi Kurzböck-nyomda termékeit vegyék meg, mert erre nem volt hajlandóság; a nyomda minden könyve, összességében sem volt képes kielégíteni az igényeket. Még az egyesültek, a görögkatolikusok vonatkozásában sem. A kárpátaljai ruszinok is nagy számban importáltak ukrainai nyomdából hozott könyveket, mint például a tiszabüdi tutajosok áruszállító tevékenységével kapcsolatban Udvari István említi, hogy Búd község jó anyagi helyzetét illusztrálják a tizenhét- és tizennyolcadik századi lemergi, kijevei, pocsajevi kiadványok vásárlásai. Közvetítőkként a tiszai (ruszin) tutajosokat jelöli meg. Forrásként „a tizenkilencedik századi eleji összeírások”-ra utal, tehát a provenienciát, még kevésbé a bekerülés előtti könyvmozgást a tizennyolcadik századra visszamenőleg ez esetben rekonstruálni nem tudjuk. Az viszont szignifikáns, hogy még ekkor is importálták az ukrán nyomdák termékeit; az általa hivatkozott irat 1809-ből származik.⁹⁶

A szerbek polgárosodásának egyértelműen a javára vált, hogy a Magyar Királyságba tudtak beköltözni — bár itteni helyzetük a feudális magyar nemesi osztály ellenszével és elvárt jogaik csorbításával volt terhes. Amíg a számunkra Bécs, a testőrök, valamint egy ehhez képest kevésbé hangsúlyozott jelentős tényező: a protestáns nemesség fiainak németalföldi peregrinációja közvetített modern európai kultúrát — addig a szerbek számára meghatározó volt a lengyel-ukrán területekkel való kapcsolat; ezen területek szláv polgárosodása, legalábbis a tizennyolcadik század második harmadával

⁹⁵ ZEMAN, H.: Der Drucker-Verleger Joseph Ritter von Kurzböck und seine Bedeutung für die österreichische Literatur des 18. Jahrhunderts. In: *Die Österreichische Literatur. Ihr Profil ander Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert* (1750–1830). I. Graz, 1979. 149–151. Lényeges még az általunk „és Mária Terézia egyéb rendelkezéseit sem” fogalmazásban a főszövegben összefoglalt utalás háttere. Ugyanis a Kurzböck-nyomda privilégiuma csak a liturgikus könyvekre vonatkozott; a tankönyvekre vonatkozóan a Ratio Educationis 132.§ kimondja, hogy a “Királyi Egyetemi Nyomda... rendelkezik valamennyi tankönyv kiadására s árusítására vonatkozó magánkiváltsággal (privilegium privativum)”. A Nagyszombatban alapított és 1648–1777 közt működött nyomda éppen a Ratio Educationisszal összefüggő folyamatok eredményeképpen költözött Budára, s majd később a 19. században kiadott könyvei valóban hozzájárultak a Magyar Királyság szláv népei nemzeti öntudatának fejlődéséhez: KIRÁLY, Péter: *National endeavours in Central and Eastern Europe: As reflected in the publications of the University Press of Buda, 1777–1848*. Bp. 1993. A Habsburg Birodalomban sem a cirill betűs templomi liturgikus könyvekre, sem az iskolai (katekézis) tankönyvek ellátására sohasem volt elegendő nyomdai kapacitás, a privilégiumok ellenére sem. Mégha szívesen fogadták is volna netán a szerbek ezeket a könyveket, erről viszont szó sem lehetett.

⁹⁶ UDVARI István: Adalékok a XVIII. századi kárpátukrán hivatalos írásbeliséghez: XVIII. századi cirillbetűs kéziratok Szabolcsban. In: *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Szerk.: KUNT Ernő, SZABADFALVI József, VIGA Gyula, 1984. 135–146. Búd község cirill szerkönyveire vonatkozóan a Hajdúdorogi Püspöki Levéltár Facs. 20. No. 30. iratára hivatkozik: uo. 137.

bezárólag (időben ez Lengyelország felosztását jelenti). Megerősödtek ezek a kapcsolatok a tizennyolcadik század közepén, amikor egy szerb mikro-állam jött létre az ukrán területek szívében: „Nova Srbija” [Új Szerbia]. Ennek a kialakulását és történetét feldolgozta a más okból már idézett Mita Kostić.⁹⁷ Ezen az úton olyan kulturális hatások érték a szerbeket, amelyek nemcsak az ortodox vallás kereteiben formálódó nemzeti tudatukat fejlesztették, hanem a nyugat-ukrán könyvkiadás igényesebb termékeivel ízlésüket is formálták. A vallásgyakorlás — így a szerkönyvek használata — nem csupán hit és imádság, hanem ízlésformálás, és az életmód, a szokások, ezáltal a személyiség formálódását is jelenti. A Habsburg Birodalom szláv etnikumainak nemzeti kultúrájában tehát Bécshez képest méginkább jelentős volt az a patkó-forma út, melyen át a nyugat-európai kultúrhatások a lengyel területeken keresztül, az ukrán korszerűbb kultúrtermékek, azaz könyvek formájában jutottak el a magyarországi szlávokhoz, adott esetben a szerbekhez, és identitásuk lelki táplálékává váltak.

Networking in the Book-Migration Between the Grand Duchy of Lithuania and the Habsburg Empire

The brotherhoods (Confraternities) on the Ukrainian and Belarusian lands were civil associations of the citizens, thus not church organisations but secular ones. These played great role in the shaping and developing of the national awakening and national identity of various Slavic peoples in the Habsburg Empire. There are various church collections of books in the contemporary Hungary, those contains about or more than one thousand old printings in Cyrillic letters. The 80% of these books are of Ukrainian origin. These liturgical books of Ukrainian origin were transmitters of influences of the European (and mainly Polish baroque). The books came to the Orthodox Serbs and the Greek-Catholic (Uniate) Carpathian Rusyn-Ukrainians by the import of these books.

Keywords: Book_migration, Serbs, Ukrainians, Orthodox, Byzantine_Catholic

⁹⁷ A szerbeknek az ukrán területeken alakított mini-államára vö. monografikusan és a kérdés irodalmával: KOSTIĆ, 923. = КОСТИЋ, Мита: Српска насеља у Русији — Нова Србија и Славеносрбија. *Српски Етнографски Зборник*, Београд, 26. (1923):1. 135–327. Önálló könyvként reprintben: КОСТИЋ, Мита: *Српска насеља у Русији - Нова Србија и Славеносрбија*. Београд, 2001.

Irodalom

CUBRZYŃSKA-LEONARCZYK, Maria: *Oficina supraska 1695-1803*, Warszawa, 1993.

FÖLDEVÁRI, Sándor: ФЙОЛЬДВАРИ, Шандор: Впливи української еліти на національне відродження сербів: книжкові видання українських братств у культурі слов'янських народів Габсбурзької імперії. *Українознавчий альманах* 17. (2014) 86–91.

FÖLDEVÁRI, Sándor: Cross-cultural Contacts between the Serbs Lived in the Former Hungarian Kingdom and West-Ukrainian Territories – As Reflected in the Import of the Liturgical Books, In: *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc – The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium*. Eds.: OLAJOS, T., KOVÁCS, Sz., SZABÓ, P. Szeged, 2014. 43–59.

FÖLDEVÁRI, Sándor: The Way of an Exemplar of the First Book of the Suprasl Typography to the Habsburg Empire. *Orthodox Europe*, 1. (2019): 2, 9–16.

GAVRILOVIĆ: ГАВРИЛОВИЋ, Никола: *Историа ћирилских штампарија у Хабзбуршкој монархији у веку*, Нови Сад, 1974.

ISAJEVYCH, Iaroslav: *Ukraine, Old and New: People, Religion, Culture*. Lviv, 1996.

КОСТИЋ, МИТА: СРПСКА НАСЕЉА У РУСИЈИ – НОВА СРБИЈА И СЛАВЕНОСРБИЈА. БЕОГРАД, 2001.

ISAJEVYCH, Iaroslav: *Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine* Edmonton, 2006.

ОЈТОЗИ, Eszter, *A máripócsi baziliták cirill betűs könyvei*, Debrecen, 1982.

Képek a konferenciáról

Forrai Judit prof. megnyitja

Az I. szekció vitája

Földvári Sándor a III. szekció vitájában

Nagy Péter Tibor a III. szekció vitájában

Bilcsi Erika a III. szekció vitájában

*A III. szekció vitájának megnyitása:
Kiss Endre és Forrai Judit az elnökségben*

A Magyar Természettudományi Társulat tudománytörténeti sorozatának IV. kötete a HÁLÓZATOK A TUDOMÁNYOK, A TECHNIKA ÉS AZ ORVOSLÁS KÖRÉBEN címmel a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából 2019. novemberében megrendezett tudománytörténeti konferencia anyagát tartalmazza.

Könyvsorozatunk jelen kötete széles ismereteket tartalmaz a különböző tudományágak mai hálózat kutatásairól. A hálózatokban való gondolkodás az emberi tevékenység szinte minden területén ösidők óta nyomon követhető, akár az élővilág szerveződési szintjein, akár a társadalmi kapcsolódásokban – személyes és intézményes formában – a természettudományban meglévő skálafüggetlen hálózati rendszerekben.

A természettudományokban a folyamatok a rendszeren belüli és kívüli kölcsönhatásokra épülnek. A társadalmi hálózatok az egyén és a környezet aktív kapcsolódásának bizonyítéka, amely bármilyen korban és politikai irányban megerősíti e kölcsönhatást azokkal, akik a hálózaton belül vannak, legyen az akár egészségügyi intézményi hálózat, vagy 18. századi diákhálózat, vagy akár iskolai oktatási hálózati rendszer. A rendszerekben létrejövő változások a struktúrát, így a hálózati kapcsolódásokat is megváltoztatja. Az utóbbi évtizedben kiemelkedően sokat foglalkozunk a hálózattal úgy, mint empirikus módszerrel. A kötet fejezetei tematikus csoportosításban széles spektrumot tárnak elénk a különböző szakterületeken végzett kutatások újdonságairól. Az itt megjelenő írások vizsgálják az elméleti, a filozófiai és a humán tudományok hálózati megközelítéseit. Központi szerepet kaptak e kötetben az orvostudomány különböző elméleti és klinikai területei, valamint az orvosi és természettudományos társaságok kapcsolatainak közös pontjai is.